

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6
Кафедра цивільного права та процесу**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**навчальної дисципліни «Сучасні доктрини цивільного процесу»
вибіркових компонент
освітньої програми третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти**

081 Право (правозастосування)

**за темою – «Основні доктрини щодо принципів цивільного
процесуального права»**

Харків (Вінниця) 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету №
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради
ХНУВС з юридичних
дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 8

Розглянуто на засіданні кафедри цивільного права та процесу (протокол від 28.08.2023 № 8)

Розробник:

1. Професор кафедри цивільного права та процесу, докт. юрид. наук, професор Кройтор Володимир Андрійович

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, канд. юрид. наук, доцент Зайцев Олексій Леонідович.

2. Професор кафедри цивільного права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, канд. юрид. наук, професор Борисова Валентина Іванівна.

План лекції:

1. Основні доктрини щодо вчення про принципи цивільного процесуального права (В.А. Кройтор, А. В. Андрушко, В. В. Комаров та ін.).
2. Основні доктрини щодо вчення про систему принципів цивільного процесуального права (В. А. Кройтор, А. В. Андрушко, В.І. Тертишніков та ін.).
3. Основні доктрини щодо вчення про диспозитивність як принцип цивільного судочинства (А. В. Андрушко, О. Г. Бортнік та ін.).
4. Основні доктрини щодо вчення про змагальність як принцип цивільного судочинства (В. А. Кройтор, В. Ю. Мамницький, В. В. Комаров та ін.).
5. Основні доктрини щодо вчення про рівноправність сторін (В. А. Кройтор, В. В. Комаров та ін.).

Рекомендована література

Основна

1. Конституція України : прийнята 26 черв. 1998 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Цивільний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/card6#Public>
3. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закону України від 5 липня 2012 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
5. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 51. Ст. 577. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>
6. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Про прокуратуру : закон України від 14 жовтня 2014 року. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 1697-VII. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
8. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 28. Ст. 232. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

9. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України № 4002-XII від 24.02.1994. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text>
10. Про медіацію. Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
11. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. №32. Ст.422. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>
12. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 384. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>
13. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
14. Про третейські суди : Закон України № 1701-IV від 11.05.2004. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>
15. Цивільний процес : навч. посіб. / [О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін.] ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 336 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/610deeb0-76fa-4421-8361-1d8674694e5a>
16. Кройтор В.А., Садикова Я.М. Цивільний процес : Навчальний посібник. Суми ВВП «Мрія», 2020. 384 с.
17. *Цивільне процесуальне право України: підручник. Вид. 2-ге, переробл. та допов. : у 2 т. / за загальною ред. д.ю.н., професора, академіка М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. Т. 1. 330 с.*
18. *Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, 412 с.*
19. *Цивільне процесуальне право України (Особлива частина): підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, 240 с.*
20. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики. Монографія. Харків : Право, 2020. 672 С.
21. Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навчальний посібник / Сліпченко С. О., Синегубов О. В., Кройтор В. А. та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків : Право, 2017. 808 с.
22. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. Василюк Н.В., Гулька Б.І., Кота О.О. Київ : «Дакор», 2021. 1028 с.
23. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний

коментар / за заг. ред. д.ю.н., професора М. М. Ясинка К.: Алерта, 2020. 810 с.

24. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. д.ю.н., професора М. М. Ясинка К.: Алерта, 2023. 860 с.

25. Господарський процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. д.ю.н., професора М. М. Ясинка. К.: Алерта, 2018. 522 с.

26. Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навчальний посібник / Сліпченко С. О., Синегубов О. В., Кройтор В. А. та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків : Право, 2017. 808 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/aea50429-a2e0-4fee-b84f-f0efef503c19/content>

27. Альтернативні способи вирішення спорів : навч. посіб. / М. Я. Білак, Ю. Д. Притика, О. М. Спектор, М. М. Хоменко / За ред. Ю. Д. Притики. Харків : Право, 2019. 264 с.

28. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський [та ін.] ; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с. URL: <https://namu.com.ua/ua/downloads/-pidrychnik-dlya-uristov/%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%B7%20%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97.pdf>

29. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України : навчальний посібник / Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б., Грабар Н. М., Дутко А. О., Юркевич Ю. М.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О. Б. ВербиСидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 416 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3835/1/verba-sydor_26-05-21.pdf

30. Галунова Л.І. Альтернативні способи врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуальної власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. Одеса, 2021. 20 с.

31. Господарський процес : навч. посіб. / [В.А.Кройтор, О.В.Синегубов, О.Г.Бортнік та ін.] : за заг. ред. проф. В. А. Кройтора ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 328 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/063f522e-b942-416e-8c27-03a58f6d05aa/content>

22. Правова доктрина України : у 5 т. / Нац. акад. прав. наук України. Доктрина приватного права України. Т. 3. Харків: Право, 2013. 760 с.

1.Кройтор В.А. Основні положення досудового порядку врегулювання спору. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С.195-200.

2.Кройтор В.А. Поняття доказів та засобів доказування в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 113-117.

3.Кройтор В.А. Проблеми визначення предмета доказування в сучасному цивільному судочинстві України. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С.68-76.

4.Кройтор В.А. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С.175-178.

5.Кройтор В.А. Суд як суб'єкт судової правотворчості в цивільному судочинстві України. *Порівняльно-аналітичне правознавство*. 2023. № 2. С.375-379

6.Кройтор В.А. Прецедентний характер рішень Європейського Суду з прав людини в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С.192-198.

7.Кройтор В.А., Сібільов Д.М. Реалізація функції судового контролю за виконавчим провадженням. *Наукові іновачії та передові технології. Серія «Право»*. 2023. № 5 (19). С.299-305.

8.Кравцов С.О. Міжнародний комерційний арбітраж та національні суди: Монографія. Х.: Право, 2014. 232 с.

9.Кройтор В.А. Проблеми розвитку альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів: пошук моделі системи вирішення спорів в Україні. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність: матеріали ХХ наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова* (Харків, 4 лют. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права №1, Каф. цивіл. права №2; Нац. акад. прав. наук України, Від-ня цивіл.-прав. дисциплін; Харків. обл. осередок Всеукр. гром. орг. «Асоц. цивілістів України». Харків: Право, 2022. С. 107-113.

10.Кройтор В.А. Проблеми запровадження обов'язкового досудового врегулювання цивільних спорів. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова* (Харків, 15 грудня 2021 р.). Харків, 2021. С. 41-45.

11.Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.

12.Козирєва В. П., Гаврилішин А. П. Медіація як альтернативний спосіб вирішення господарських спорів. *Малий і середній бізнес(право, держава, економіка)*. 2011. № 1/2. С. 122–128.

13. Проценко Д. Допустимість медіації в цивільних, господарських, адміністративних і трудових спорах. *Юридичний журнал*. 2013. № 6/7. С. 102–107.

14. Романюк Я. М. Застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України (питання теорії і практики): монографія. Київ: Ін Юре, 2016. 536 с.

15. Ткачук, О. С. Альтернативне вирішення спорів як форма захисту цивільних прав, свобод та інтересів. *Проблеми законності*. Вип. 133. С. 20-31.

16. Шпенюк Д. Третейські суди в Україні: правова природа та перспективи розвитку. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2012. № 2. С. 23–30.

17. Штефан О. Альтернативна судова юрисдикція з розгляду цивільних справ у країнах ЄС. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2013. № 3. С. 55–62.

18. European Code of Conduct for Mediators: URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/593789/EPRS_IDA\(2016\)593789_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/593789/EPRS_IDA(2016)593789_EN.pdf)

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/>

2. Офіційний сайт Судова влада України URL: <https://court.gov.ua/>

3. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://search.ukr.net/?q=%D0%84%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%B5%D1%94%D1%81%D1%82%D1%80%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20#gsc.tab=0&gsc.q=%D0%84%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%B5%D1%94%D1%81%D1%82%D1%80%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20&gsc.page=1>

4. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>

5. Офіційний сайт Харківського національного університету внутрішніх справ URL: <https://univd.edu.ua/>

6. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленко URL: <https://korolenko.kharkov.com/>

Текст лекції

1. Основні доктрини щодо вчення про принципи цивільного процесуального права

Принципи є найбільш узагальненою категорією науки цивільного процесуального права поряд з такими, як предмет і метод цивільного процесуального права, цивільні процесуальні правовідносини тощо.

Принципи цивільного процесуального права відбивають суттєві характеристики цивільного процесуального права як самостійної галузі права та цивільного судочинства як певної сфери правового регулювання.

Складно дати яке-небудь однозначне і вичерпне визначення поняття принципів цивільного процесуального права, оскільки в юридичній літературі дотепер не досягнуто єдності думок з таких питань, як визначення поняття принципів права взагалі, так і принципів цивільного процесуального права. У визначення поняття принципу цивільного процесуального права повинні включатися лише такі ознаки сутнісного змісту, що притаманні їм і відрізняють їх від норм права і права як єдиного цілого, щоб визначення не страждало зайвою деталізацією і, відповідно, невизначеністю.

Аналіз висловлених в науці цивільного процесуального прав положень щодо визначення поняття принципів дозволяє також зробити висновок про наявність різного тлумачення поняття *принципів цивільного процесуального права*. Так, принципи досить часто кваліфікувалися як ідейно-політичні засади цивільного процесуального права. В. М. Семенов зазначав, що принципи радянського процесуального права є втіленими в нормах ідейно-керівними началами, які становлять якісні особливості даної галузі права, виражають соціалістичний характер та специфічні властивості цивільного процесуального права і цивільного судочинства, визначають перспективи розвитку галузі та забезпечують виконання завдань цивільного судочинства у період побудови

комунізму¹.

Під принципами цивільного процесуального права розуміють ідеї, уявлення про суд і правосуддя, які закріплені у процесуальному законодавстві, у результаті чого стали його основними положеннями, якісними особливостями, котрі визначають характер цивільного процесуального права, порядок його застосування і напрями подальшого розвитку². Схоже поняття принципів цивільного процесуального права наведено й іншими авторами. Висловлена думка, що принципи цивільного процесуального права (цивільного процесу) називають фундаментальні його положення, основоположні ідеї, які закріплені у нормах більш загального характеру. Вони пронизують усі цивільні-процесуальні інститути і визначають таку побудову цивільного процесу, який забезпечує ухвалення законних і обґрунтованих рішень та їх виконання.

Принципи є основами системи норм цивільного процесуального права, центральними поняттями, стрижневими засадами всієї системи процесуальних законів.

На такий же аспект при визначенні поняття принципів акцентувала увагу Н. О. Чечина³. Одним з недоліків вищевказаних визначень поняття принципу є те, що в них не знаходять відображення така його важлива ознака, як нормативне закріплення. Принципи, як основні нормативні положення визначають собою структуру і істотні риси цивільного процесуального права, в цілому охоплюють всі правові інститути, вказують на методи досягнення мети правового регулювання суспільних відносин, характер і зміст діяльності суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. Жоден із принципів не може бути виражений поза нормою права — інакше вони будуть ідеями,

¹ Гражданское судопроизводство: учеб. пособие / под ред. В. М. Семенова. Свердловск, 1974. С. 26–27.

² Цивільне процесуальне право / за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 1999. С. 31; Тertiшніков В. І. Цивільний процес (лекції): нав. – практ. посіб. Харків: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2011. С. 15–16.

³ Актуальные проблемы теории и практики гражданского процесса. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1979. С. 52.

точками зору, але не принципами галузі права.

Принципи є об'єктивним за своїм змістом правовим явищем і відображають закономірності державного і суспільного життя. Слід зазначити, що є загальновідомим те, що система права має об'єктивний характер, у зв'язку з чим її розвиток пов'язаний із відповідною трансформацією системи законодавства, створюваної законодавцем.

Законодавець формулює і закріплює їх в законодавстві виходячи з існуючих реалій. Але діяльність законодавця по формуванню принципів носить суб'єктивний характер. Л. С. Явіч відзначав, що було б неправильним робити висновок, згідно з яким в соціальному житті вони існують незалежно від людей і їх діяльності. Суть в тому, що їх зміст визначений матеріальними обставинами, а люди в якості обдарованих свідомістю і волею суб'єктів формують керівні ідеї і втілюють їх в життя. Характеризуючи правові принципи, вчені справедливо стверджують, що вони існують в праві об'єктивно, реально закладені в праві незалежно від того, чи сформульовані вони в науковому понятті чи ні. Правові принципи існують об'єктивно, вони реально закладені в праві, незалежно від того, сформульовані чи вони в науковому понятті чи ні.

Таким чином, *принципи цивільного процесуального права*, як і правові принципи взагалі, є об'єктивними за змістом, проте суб'єктивними за формою вираження, правового закріплення в законодавстві і реалізації в судовій практиці.

Поширений у юридичній літературі погляд на принципи, як основні ідеї, «руководящие начала», положення, призводить до визнання їх суб'єктивної природи. Такий підхід до проблеми принципів є спірним. У самих термінах «ідея», «начала» відсутній їх юридичний сенс як об'єктивних правових явищ. Тим часом, якщо принципи об'єктивно властиві праву, то ідея є категорією суспільної свідомості. У змісті ідеї превалююче значення мають елементи суб'єктивного характеру. Принцип в його співвідношенні з ідеєю в гносеологічному плані виступає поняттям, що характеризує ідею. Принципи і

ідеї не можна ототожнювати, тому що ідея, знаходячи своє відображення в правових нормах, виступає як правова вимога. Принципи об'єктивні, знаходять своє нормативне закріплення в законі і є правовими вимогами, а не ідеями. Для принципів, на відміну від норм права, характерні: більш загальний характер вимог, що пред'являються до суспільних відносин; вища стабільність; можливість визначати загальну лінію поведінки людей як безпосередньо, так і через правові норми тощо.

Принципи цивільного процесуального права здобувають обов'язкову силу тільки після закріплення в цивільному процесуальному законодавстві й у результаті правозастосовної практики, тому що ідеї, що не одержали закріплення в законі, як вже зазначалось, залишаються усього лише засадами правосвідомості, науковими висновками, елементами правової ідеології.

Варто зазначити, що принципи права характеризують не лише сутність, але і зміст права, відображають не лише його внутрішню будову, статику, але і весь процес його застосування, його динаміку.

Таким чином, *принципами цивільного процесуального права* є правові вимоги, що відображають закономірності правового регулювання здійснення правосуддя в цивільних справах й відображають особливості даної галузі права.

2. Основні доктрини щодовчення про систему принципів цивільного процесуального права

Однією з найбільш недосліджених і суперечливих в науці цивільного процесуального права є *проблема системи принципів цивільного процесуального права*¹. Система (від грецького *systema* — складене з частин, з'єднане).

¹ Кройтор В. А. Использование метода системного анализа при исследовании проблем классификации принципов гражданского процессуального права. *Методология исследования проблем цивилистики*: сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина / под ред. Ю. М. Жорнокуя и С. А. Слипченко. Харьков: Право, 2017. С. 333–349.

Система розглядається як ціле, складене з частин, сукупність взаємозв'язаних елементів, цілісність¹. Систему розуміють також у вигляді множинності елементів, що знаходяться у взаємовідносинах та взаємозв'язках, формуючи певну цілісність та єдність. Філософське поняття системи використовують вчені-процесуалісти, даючи визначення системі принципів цивільного процесуального права. Так, А. В. Андрушко систему принципів цивільного процесуального права визначає як цілісність та єдність її взаємопов'язаних елементів-принципів, які, розвиваючись, взаємодіють із правовим середовищем².

Науковцями, які досліджують проблеми цивільного процесуального права, запропоновано різноманітні критерії класифікації принципів цивільного процесуального права. Ряд вчених класифікує принципи за джерелами закріплення, відповідно виділяють конституційні принципи цивільного процесуального права і принципи, закріплені галузевим законодавством. Проте практичне значення такої класифікації уявляється досить сумнівним, оскільки роль принципів не залежить від джерела їх закріплення: як закріплені Конституцією так і галузевим законодавством принципи мають однаково важливе значення в нормотворчій діяльності, правозастосуванні і формуванні уявлення про галузь права в цілому.

Значно важливішим в практичному плані уявляється поділ принципів за сферою поширення. Даний класифікаційний критерій викликає чи не найбільші суперечки серед науковців. Система принципів права поділяється на групи в залежності від того, на яку сферу суспільних відносин вони поширюються: загальноправові принципи, що поширюють свою дію на право в цілому та характеризують особливості його змісту; міжгалузеві, що виражають зміст певних груп галузей; галузеві принципи, які характеризують зміст певних галузей; принципи правових інститутів.

¹ Філософія права: навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ: Юрінком Інтер, 2000. С. 68.

² Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: моногр. Харків: Консул, 2006. С. 21.

Проте існує протилежна точка зору, відповідно до якої групи принципів окремих правових інститутів або стадій процесу існувати не може, оскільки нівелюється єдність системи принципів цивільного процесуального права. Цю систему принципів, на думку прихильників даної точки зору, складають основоположні керівні засади, що характеризуються однаковим ступенем загальності та взаємозв'язку. Принципи цивільного процесуального права поширюють свою дію на всю галузь права, складовою якої саме і є процесуальні інститути та норми¹. Більш обґрунтованою видається остання точка зору, оскільки, дійсно, інститут є частиною галузі права, і виділяти для нього окремі принципи немає підстав.

Класифікацію принципів цивільного процесу здійснюють й за об'єктом регулювання, відповідно до якої принципи цивільного процесуального права розбиваються на дві великі групи: організаційно-функціональні принципи, які є одночасно принципами організації правосуддя (судоустрою) і функціональними, а також принципи, що визначають процесуальну діяльність суду і учасників процесу (функціональні). До організаційно-функціональних принципів належать: здійснення правосуддя лише судами, незалежність суддів і підкорення їх лише законові, рівність громадян перед законом і судом, гласність судового розгляду тощо. До функціональних принципів належать: законність, диспозитивність, змагальність, процесуальна рівність сторін, усність, безпосередність тощо.

Перспективною з точки зору як науки цивільного процесуального права, так і практичної точки зору є класифікація принципів цивільного процесуального права запропонована В. Ю. Мамницьким. Учений пропонує поділяти принципи на ті, які впливають із природи судової влади, та ті, які походять із форми здійснення судової влади, тобто функціональні. До складу перших належать принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, здійснення правосуддя лише судом, рівності громадян перед законом і судом,

¹ Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: моногр. Харків: Консум, 2006. С. 25.

доступність судового захисту, законність та змагальність. До складу функціональних належать диспозитивність і процесуальна рівноправність¹.

Вважаю, що перспективним для подальших наукових досліджень поділ принципів на основоположні (фундаментальні) принципи цивільного судочинства та «інші» принципи цивільного судочинства. Основоположні (фундаментальні) принципи цивільного судочинства слід розглядати в якості певних міжнародно-правових стандартів і впливають із самої природи судової влади (незалежності суддів і підкорення їх тільки законові, гласності та ін.). Якщо порушуються основоположні (фундаментальні) принципи цивільного судочинства те неможливо говорити взагалі про справедливе правосуддя. «Інші» принципи цивільного судочинства (поєднання колегіальності та одноособовості при розгляді цивільних справ, національної мови судочинства та ін.) не являються фундаментальними, а їх закріплення досить часто залежить від національних традицій, фінансових можливостей держави тощо. Якщо вони ігноруються, справедливість судового розгляду порушується, але не в такому ступені, як при порушенні фундаментальних принципів².

Таким чином, *систему принципів цивільного процесуального права* можна визначити як єдину, нерозривну, впорядковану за певними критеріями сукупність взаємопов'язаних принципів, закріплену нормами діючого законодавства.

3. Основні доктрини щодо вчення про диспозитивність як принцип цивільного судочинства

Відповідно до ст. 13 ЦПК України суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до

¹ Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 /Нац. юрид. акад. України. Харків, 1995. С. 8.

²С.Н. van Rhee, R. Verkerk, 'Civil Procedure', in: J.M. Smits (ed.), Elgar Encyclopedia of Comparative Law, Cheltenham etc., 2006. P. 120-134.

ЦПК України, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. *Диспозитивність* виявляється як єдність волі та волевиявлення матеріально заінтересованої особи, здійсненої безпосередньо чи опосередковано через представника, вільно обирати варіанти поведінки, засоби судового захисту в силу юридичної природи цивільних процесуальних правовідносин. Здійснення заінтересованою особою відповідними засобами судового захисту має як наслідок рух справи. Втім, така свобода заінтересованих осіб має певні межі, обумовлені метою цивільного судочинства. Тому дотримання цивільної процесуальної форми суб'єктами цивільного процесу та необхідність виконання його завдань визначають наявність публічно-правового інтересу в цивільному процесі: процесуальної активності суду, яка також є невід'ємною умовою розвитку процесу.

Процесуальна активність суду в сучасній науці визначається не однозначно. Як зазначає А. В. Андрушко, для розкриття значення принципу диспозитивності заслуговує на окремий розгляд питання ініціативи та активності суду¹. З таким положенням важко погодитись, оскільки наявність публічно правового інтересу є не винятками із диспозитивних засад, а умовою їх реалізації.

Утім дослідження проблеми активності суду в рамках самостійного принципу цивільного судочинства не тільки не відповідає вимогам часу, а й уявляється теоретично неможливим, оскільки поза зв'язком із процесуальними правами зацікавлених осіб не дозволяє правильно визначити й обґрунтувати ступінь активності суду в процесі та конструювання нових принципів, подібних принципу процесуальної активності суду, зокрема й судового керівництва, збіднює зміст інших принципів цивільного процесуального права. Не можна погодитись, що активні повноваження суду є винятком з принципу диспозитивності, але є справедливим положення, що

¹ Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: моногр. Харків: Консум, 2006. С. 35.

вони мають публічно-правову природу і покликані вирішити можливі колізії приватного і публічного інтересу. Такий підхід обґрунтовується необхідністю побудови цивільного судочинства на основі поєднання змагальних і слідчих засад з переважанням першого і збереженням другого у вигляді окремих активних повноважень суду.

Особі, якій належить суб'єктивне цивільне право, належить і автономія в розпорядженні своїм правом до процесу, але якщо особа звернулась до суду, то повинна зважати на організацію процесу, створеного державою не тільки в її особистих інтересах, а перш за все в інтересах цілого, в інтересах всієї держави. А інтереси цілого вимагають, щоб процес слугував охороні правопорядку, цілям розкриття матеріальної істини. Таким чином, від розсуду суб'єкта права залежить, звернутися чи ні до суду, далі вже справа держави – організовувати процес найбільш доцільно для охорони правопорядку. Тому приватна автономія сторін у процесі не може мати широкого застосування.

Низка авторів процесуальну активність суду вважають складовою частиною інших принципів цивільного судочинства. Зокрема, М. Й. Штефан вважає, що активне становище суду характеризує зміст принципу публічності¹.

Активні процесуальні повноваження суду не можна розглядати як винятки з принципу диспозитивності чи визнавати їх змістом принципу публічності², оскільки суд сприяє сторонам як при здійсненні такого процесу, як доказування, так і рівноправності сторін, і створює необхідні умови для досягнення мети судочинства. Тому з урахуванням балансу публічно-правових і приватноправових інтересів, у судочинстві необхідно розглядати процесуальну активність суду у взаємозв'язку з диспозитивністю.

Вчені-процесуалісти справедливо відзначають, що саме активна позиція суду, з точки зору організації процесу, є гарантією досягнення завдань

¹Штефан М. Й. Цивільний процес: підруч. для студ. юрид. спеціальн. вищ. закл. освіти. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ: Ін Юре, 2001. С. 51.

²Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: моногр. Харків: Консум, 2006. С. 135.

цивільного судочинства, а тому має велике значення для його оптимізації¹. Функціями суду в цивільному судочинстві, окрім судового керівництва, є дотримання публічного порядку, нагляд за виконанням завдань судочинства, тому диспозитивність як вільну можливість здійснення права та вплив на рух справи взагалі не можна розглядати окремо, без урахування засад процесуальної активності суду з наступних причин. Так, диспозитивність, вочевидь, має свої межі, пов'язані з публічно-правовою природою судочинства, тому як абсолютну процесуально-правову засаду її розглядати неправильно.

Зокрема, це підтверджується тим, що механізм цивільних процесуальних правовідносин побудований таким чином, що окремі процесуальні дії як юридичні факти не можуть бути підставами для виникнення, зміни чи припинення таких правовідносин. Жодна процесуальна дія сторін чи інших осіб, які беруть участь у справі, не може вплинути на рух справи без вчинення відповідної владної процесуальної дії суду. А отже, для розвитку процесу є необхідним юридичний склад, до якого слід віднести процесуальну дію чи у випадках, передбачених законом, – бездіяльність осіб, які беруть участь у справі, та процесуальну дію суду, вчинену в межах визначених законом повноважень.

Входячи до змісту принципу диспозитивності, викладені межі процесуальної активності суду утворюють загальне правило, що характеризує процесуальне становище суду в галузі управління рухом процесу як залежне від ініціативи осіб. У свою чергу сторони, таким же чином виявляючи свою ініціативу, не досягнуть мети розвитку процесу без прояву процесуальної активності та реалізації відповідних повноважень суду.

З урахуванням балансу публічно-правових і приватноправових інтересів у судочинстві необхідно виокремлювати *самостійний принцип поєднання*

¹ Короед С. А. Пределы процессуальной активности суда в гражданском процессе и ее влияние на эффективность судебной защиты. *Евразийский юридический журнал*. 2013. № 11. С. 101–104.

диспозитивності з процесуальною активністю суду, який можливо визначити як нормативно закріплену правову вимогу, відповідно до якої від вчинення особами, які беруть участь у справі, процесуальних дій та кореспондуючих дискреційних повноважень суду залежить виникнення, зміна та припинення цивільних процесуальних правовідносин, рух справи.

4. Основні доктрини щодо вчення про змагальність як принцип цивільного судочинства.

Наближення цивільного процесу до моделі «чистої» змагальності та зменшення процесуальної активності суду в процесі доказування у будь-якому разі не виключає необхідності дотримання суб'єктами цивільного процесу цивільної процесуальної форми та виконання завдань, обумовлених наявністю у суду дискреційних повноважень як органу публічної влади щодо забезпечення змагального процесу¹.

В науці цивільного процесуального права існує досить поширена думка про існування *принципу змагальності* в цивільному судочинстві. В. Ю. Мамницький обґрунтовано зазначив, що принцип змагальності є історично обумовленим правовим явищем, оскільки на тому чи іншому етапі розвитку суспільства залежно від рівня його розвитку, соціально-економічних та політичних умов, національних особливостей та правових традицій, принцип змагальності еволюціонував, його зміст змінювався, змінюючи при цьому моделі цивільного судочинства. Крім того, принцип змагальності являє собою правову вимогу, яка ставиться до процесуальної діяльності певних суб'єктів процесу та органу судової влади в доказовій діяльності незалежно від інстанції, в якій розглядається справа².

¹ Кройтор В. А. Сочетание состязательности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства. *Sciences of the Europe*. 2016. № 8 (8) /2. С.120.

² Мамницький В. Ю. Поняття та зміст принципу змагальності у цивільному судочинстві. *Форум права*. 2014. № 3. С. 201. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_34.pdf.

У той період переважна більшість цивілістів-процесуалістів визначали змагальність у поєднанні з активним процесуальним становищем суду в процесі доказування. За визначенням В. І. Тertiшнікова, принцип змагальності – це виявлення в змагальній формі ініціативи та активності осіб, які беруть участь у справі, і суду при здійсненні прав та виконанні обов’язків з визначення кола обставин, які мають значення для вирішення справи, та зі збирання, дослідження й оцінки доказів, які підтверджують або спростовують ці обставини¹.

В. Ю. Мамницький, вважаючи надмірною на той час активність суду у доказовій діяльності, дає досить своєрідне формулювання принципу змагальності: правова вимога, що випливає із природи судової влади і функціонує в сфері здійснення правосуддя по цивільних справах. На його думку, згідно з принципом змагальності сторони й інші особи, що беруть участь у справі, можуть брати участь у цивільному процесі, подавати докази в обґрунтування своїх вимог і заперечень, заявляти клопотання, користуватися допомогою суду, який має у доказовій діяльності вказівні, інструктивні й забезпечувальні повноваження². Зміст принципу змагальності не вичерпувався винятково активністю та ініціативністю сторін та інших осіб, що брали участь у справі, а й доповнювався ініціативністю суду в процесі збирання, дослідження та оцінки доказів.

Науковий підхід до змісту принципу змагальності поступово почав змінюватися разом із законодавчими змінами. За чинним раніше законодавством принцип змагальності ніби нейтралізувався принципом об’єктивної істини, і суд зобов’язаний був збирати докази за своєю ініціативою. Нині в цивільному процесуальному законі такої норми немає. Активність суду не втрачена повністю: суд надає сприяння у збиранні доказів,

¹ Тertiшніков В. І. Принципи цивільно-процесуального права: текст лекції. Харків: Юрид. ін-т, 1991. С. 15.

² Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 1995. С. 6, 8–9.

суд може запропонувати особам, які беруть участь у справі, подати додаткові докази, суд перевіряє належність поданих доказів, може призначити експертизу тощо.

Змінений характер змагальності знову порушує дискусію, чи відповідає інтересам сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, реалізація принципу на практиці у такому вигляді. Змагальне судочинство має бути оптимальним, таким, що дійсно забезпечує ефективний захист порушених чи оспорюваних прав та інтересів і відображати демократичну спрямованість цивільного процесу. На жаль, сучасний стан судової системи, недосконалість системи законодавства, зростання судових витрат, а також низький рівень юридичної освіченості населення фактично унеможлиблює доступність до правосуддя, дійсну реалізацію фізичними особами свого права на судовий захист.

Таким чином, активні процесуальні повноваження суду не можна розглядати як винятки з принципу змагальності. Поєднання змагальних і слідчих засад, з перевагою перших і збереженням других у вигляді окремих активних повноважень суду, забезпечить баланс публічно-правових та приватноправових інтересів у процесі, дійсну реалізацію права осіб на судовий захист, більш ефективно сприятиме досягненню основних завдань та мети судочинства.

Питання *процесуальної активності суду* у співвідношенні з основними принципами цивільного судочинства, у тому числі й з принципом змагальності, у юридичній літературі висвітлюється неоднозначно. Одні науковці вважають активні повноваження суду винятками із принципу диспозитивності, другі – розглядають його як самостійний принцип, треті – вважають, що активне становище суду характеризує зміст принципу публічності¹.

Вочевидь, активні процесуальні повноваження суду не можна розглядати як винятки з якогось іншого принципу або визнавати їх змістом принципу

¹ Штефан М. Й. Цивільний процес: підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ: Ін Юре, 2001. С. 51.

публічності, чи виділяти як самостійний принцип, оскільки суд має сприяти сторонам у процесі формування предмета доказування, під час самого доказування, оцінки доказів, має забезпечувати дійсну рівноправність сторін і створювати необхідні умови для досягнення основної мети судочинства. Тому з урахуванням балансу публічно-правових і приватноправових інтересів у судочинстві необхідно виокремлювати самостійного принципу поєднання змагальності сторін з процесуальною активністю суду.

Принцип поєднання змагальності та процесуальної активності суду можна визначити як нормативно-правові вимоги, що забезпечують процесуальну рівність осіб, які беруть участь у справі, щодо порядку подання, дослідження доказів та доведення перед судом їх переконливості в обґрунтування заявлених вимог або заперечень, а також процесуальну активність суду щодо створення належних умов для всебічного, повного дослідження й з'ясування фактичних обставин справи, у забезпеченні реалізації особами їхніх прав та виконанні обов'язків.

5. Основні доктрини щодо вчення про рівноправність сторін

Процесуальна рівноправність як одна з основних засад цивільного судочинства розглядалась у наукових працях багатьох вчених-процесуалістів. Ця проблема досліджується також і сучасними вченими-процесуалістами: М. Й. Штефаном¹, В. В. Комаровим, В. І. Тertiшніковим². Дослідження такої засади цивільного судочинства, як процесуальної рівноправності сторін слід розглядати в аспекті тісного поєднання та безпосереднього взаємозв'язку необхідністю забезпечення балансу рівних правових можливостей сторін³.

¹ Штефан М. Й. Цивільний процес: підруч. для студ. юрид. спеціальн. вищих закладів освіти. вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ: Ін Юре, 2001. С. 54–55.

² Цивільне процесуальне право України: підруч. для юрид. вузів і фак. / В. В. Комаров, В. І. Тertiшніков, Є. Г. Пушкар та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 1999. С. 45.

³ Кройтор В. А. Принцип поєднання начал рівноправності сторін та забезпечення балансу їх рівних правових можливостей. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2017. № 17. С. 78-84.

Сутність процесуальної рівноправності полягає в тому, що сторони у цивільному процесі наділяються рівними (але не однаковими) процесуальними правами та обов'язками. Як зазначено в юридичній літературі, до змісту принципу процесуальної рівноправності сторін входить закріплена в законодавстві рівність процесуальних прав та обов'язків сторін; наявність процесуальних гарантій, які забезпечують однакові можливості для здійснення прав та виконання обов'язків у процесі; рівна процесуальна допомога суду.

Позивач та відповідач можуть ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, одержувати копії рішень, ухвал, постанов та інших документів, що є у справі, брати участь у судових засіданнях, подавати докази, брати участь в їх дослідженні, заявляти клопотання та відводи, давати усні й письмові пояснення судові, подавати свої доводи, міркування та заперечення, оскаржувати рішення і ухвали суду (ст. 43 ЦПК України).

Відповідно до ст. 49 ЦПК України передбачено процесуальні права, якими наділені тільки сторони: позивач має право протягом усього часу розгляду справи збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову, а відповідач має право визнати позов повністю або частково. До початку розгляду судом справи по суті позивач має право шляхом подання письмової заяви змінити предмет або підставу позову, а відповідач – пред'явити зустрічний позов. Сторони можуть укласти мирову угоду на будь-якій стадії цивільного процесу. Кожна зі сторін має право вимагати виконання судового рішення в частині, що стосується цієї сторони.

Принцип процесуальної рівноправності сторін належить до специфічних (функціональних) принципів цивільного процесу, що характеризують діяльність судів з розгляду та вирішення цивільних справ і базується на більш загальному організаційно-функціональному (конституційному) принципі рівності громадян перед законом та судом.

Деякі дослідники процесуальну рівність більше не виділяють як окремий принцип цивільного процесуального права і розкривають сутність рівності

винятково у контексті змагальності¹. Втім, більшість сучасних процесуалістів досить аргументовано наполягає на тому, що принцип процесуальної рівності сторін має самостійне значення, як і принципи диспозитивності, змагальності². Вважаємо, що засада процесуальної рівноправності сторін має цілком самостійне значення, тому її можна віднести до найбільш характерних, специфічних засад цивільного судочинства.

Перспективним для наукових досліджень є розгляд співвідношення процесуальної рівноправності сторін зі змагальністю, оскільки, на нашу думку, тільки в певному їх поєднанні може бути досягнуто дійсної рівності сторін у цивільному судочинстві та відображено сутність рівноправності з урахуванням процесуальних функцій сторін. Принцип змагальності не може бути відокремлений від процесуальної рівноправності сторін, яка є його основою, оскільки саме наділення їх рівними правами і обов'язками дає їм можливість змагатися перед судом. Слід зауважити, що нині, в умовах впровадження в цивільний процес дійсної змагальності, має істотне значення забезпечення не тільки юридичної, а й фактичної рівноправності сторін³.

Практичне втілення принципу рівноправності сторін передбачає рівні можливості доведення ними підстав своїх вимог і заперечень, виходячи зі своїх позицій на спірні правовідносини. Механізм реалізації як принципу рівноправності сторін, так і принципу змагальності передбачає коло процесуальних дій учасників, при рівності їх можливостей, спрямоване на досягнення цілей правосуддя. Отже, рівноправність сторін у цивільному процесі є необхідною умовою забезпечення змагального типу судочинства та водночас змагальність виступає формою реалізації рівних можливостей сторін для захисту своїх прав, що характеризує судочинство як справедливе.

¹ Цивільний процес України: підруч. / за ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубевої. Київ: Істина, 2011. С. 35–36.

² Курс цивільного процесу: підруч. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. С. 202.

³ Кройтор В. А. Гражданский процесс: учеб. пособие для подготовки к зачету и экзамену. Харьков: Эспада, 2003. С. 46; Кройтор В. А. Проблемы доступности гражданского судочинства в Украине у зв'язку з реальним закріпленням принципу змагальності. *Право і Безпека*. 2004. Т. 3. № 1. С. 99.

Згідно з принципом рівності сторін (рівності вихідних умов) кожна сторона під час розгляду справи мусить мати рівні можливості для представлення своєї справи в суді; суд має дослідити аргументи кожної зі сторін, і жодна сторона не повинна мати певних вагомих переваг над протилежною стороною.

Слід підтримати висновок про те, що найкращого процесуального ефекту принцип рівності досягає саме в межах змагальної моделі цивільного судочинства, збалансовуючи правові можливості сторін у доведенні перед судом своєї правоти і тим самим створюючи засади справедливого розгляду цивільної справи¹.

Аналіз сутності та правової природи рівноправності сторін свідчить, що рівність прав сторін є умовною, оскільки йдеться про процесуальну діяльність суб'єктів із протилежними юридичними інтересами. Це положення визначає те, що права сторін не є однаковими, отже, слід говорити про забезпечення збалансованих процесуальних можливостей суб'єктів спірного матеріального правовідношення відстоювати протилежні юридичні інтереси, що обумовлює їх різні процесуальні функції, та нормативне закріплення в цивільному процесуальному законодавстві саме *принципу поєднання начал рівноправності сторін та забезпечення балансу їх рівних правових можливостей*.

¹ Ратушна Б. П. Принцип рівності сторін у цивільному процесі України. *Митна справа*. 2015. № 4 (2). С. 100.